

Vergaderen Verhoofsing en parlementarisering'

'Hoewel de praktijk overweldigend is, bestaat er nog geen wetenschap die zich met het fenomeen vergadering bezighoudt (de vergaderlogie zullen we die maar noemen)'
(Aleksandr Zinovjev, *Gapende Hoogten*, p. 630)

1 Inleiding

Van vergaderen wordt vaak gezegd dat het vervelend, saai, eendeloos, slaapverwekkend is. Toch wordt er tegenwoordig waarschijnlijk meer vergaderd dan ooit.

De Portugees-Nederlandse schrijver J. Rentes de Carvalho signaleerde bijvoorbeeld dat een Nederlander van enige importantie elke dag wel een paar vergaderingen heeft. 'Vaak vinden deze bijeenkomsten plaats op vaste avonden en vaste tijden, en een Fransman die ik heb gekend was de stellige mening toegedaan dat deze nauwgezetheid als dekmantel diende voor nachtelijke avonturen, geheime uitspattingen. Want, zo zei hij, het is niet te bevatten dat deze mensen zo zouden zijn! Maar ze zijn zo' (J. Rentes de Carvalho 1983, p. 83).

Gelet op een vergaderleerboekje dat in 1959 werd uitgebracht door de Groningse Plattelandsjongeren Gemeenschap mag men aannemen, dat er zelfs Nederlanders zijn voor wie vergaderen echt een nachtelijk avontuur is. De titel ervan luidt: *Het Avontuur van het Avonduur. Handleiding voor doeltreffend vergaderen* (Westerhuis 1959).

Volgens Rentes de Carvalho is de Nederlandse vergadering 'niet meer dan de plechtige, pompeuze en stierlijk vervelende versie van ons (Portugese) café-gesprek' (p. 82). De Amerikaanse socioloog William Shetter meent, dat de Nederlandse samenleving als geheel 'shows a marked preference for creating a context for polite, urban discussion in which all are given equal opportunity to demonstrate familiarity with good manners (...) and (...) individual aggressiveness

and open expression of emotion are not highly valued'. En ook hij is van mening dat het vergaderen in Nederland 'dull' en 'predictable' is (William Shetter 1987, p. 123).

Kennis en vaardigheid van vergaderen is één van de belangrijkste voorwaarden voor maatschappelijk succes, constateert de Nederlandse socioloog J. Goudsblom terloops in een artikel over het Algemeen Beschaafd Nederlands. Naar aanleiding van een reeks 'beschaafde' woorden afkomstig uit de ANP-kopij van één dag merkt hij op, dat aan dergelijke begrippen 'in intieme kring waarschijnlijk weinig behoefte (zal) bestaan, maar overal waar in nationaal verband wordt overlegd en vergaderd zijn zulke begrippen aan de orde van de dag. Daarom worden ze op de middelbare school ook onderwezen: wie met enige kans op succes de maatschappij wil binnentreden, dient de taal van het openbare leven te beheersen en allerlei zaken onder woorden te kunnen brengen die zich voordoen in een nationaal geïntegreerd verband' (Goudsblom 1987, p. 27).

In Nederland heeft het vergaderen zich wijd verbreid, misschien wel wijder dan elders, maar men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat in alle hoogontwikkelde westerse én oosterse landen steeds meer mensen steeds meer moeten vergaderen. Voor velen is vergaderen een dagelijkse bezigheid geworden en voor hen die zich op de bovenste treden van de maatschappelijke ladder bevinden, is het vrijwel dagwerk geworden.

In de afgelopen eeuwen zijn 'de machtigen der aarde' gaandeweg beroepsvergaders geworden. Aanduidingen als 'president', 'minister-president', 'voorzitter', 'president-directeur', 'president-commissaris', zijn in de plaats gekomen van 'aanvoerder', 'leider', 'opperhoofd', 'koning', 'chef' en dergelijke.

Ook de betekenisgeschiedenis van woorden waarmee westerlingen naar vergaderen plegen te verwijzen, weerspiegelt de opkomst en verbreiding van een vorm van onderlinge krachtmeting, waarbij mensen lichamelijk geweld en andere lijfelijke contacten, primaire opwellingen, onmiddellijke gemoedsuitingen, godsdienstige handelingen achterwege laten en uitsluitend met woorden uitmaken wat ze moeten doen en laten.

Van de vele betekenissen die 'vergaderen' in de Middeleeuwen kon hebben, waaronder *handgemeen worden*, *paren* en *godsdienstoefening houden*, is er tenslotte slechts één overgebleven: met elkaar

spreken en afspraken maken over toekomstig samenleven.¹

De semantische geschiedenis van de Engelse woorden 'meeting' en 'assembly', de Franse woorden 'assemblée' en tot op zekere hoogte ook 'réunion' en het Duitse 'Versammlung' geeft een verandering in dezelfde richting te zien. Van al deze woorden is de betekenis geleidelijk aan steeds specifiekier geworden, hoewel niet in gelijke mate en in het zelfde tempo. De betekenis van 'vergadering' - en 'vergaderen' - is bijvoorbeeld in sneller tempo en hogere mate verbijzonderd dan de betekenis van 'Versammlung', 'meeting', 'réunion' enzovoort.²

De betekenisgeschiedenis van de bovengenoemde woorden attendeert op een ontwikkeling van het vergaderen, die nauw samenhangt met (het proces van) staats- en natievorming, terwijl de onderlinge verschillen een afspiegeling vormen van de uiteenlopende tempi waarin de westerse staten zich hebben gevormd en bredere lagen van de bevolking van die staten toegang hebben gekregen tot nationale staatsfuncties.

Ofschoon vergaderen een kenmerkend aspect van het menselijk samenleven is, heeft het nog nauwelijks aandacht gekregen van sociologen. Dit kan niet worden gezegd van historici, juristen en sociaal-psychologen. Uit kringen van de twee laatstgenoemde kennispecialisten stamt ook het merendeel van de schrijvers van vergaderleerboeken - een genre dat ontstond in de parlementair-industriële samenleving en nauw verwant is aan het oudere genre etiquetteboeken, dat Elias bij zijn studie van het civilisatieproces veelvuldig gebruikte om de langzaam voortgaande beschaving van het gedrag van de wereldlijke bovenlagen in West-Europa aan te tonen (1982 I).

Elias' civilisatietheorie steunt vooral op gegevens uit een periode van de westerse geschiedenis die met de verhoofsing van de krijgers werd afgesloten. Onderzoek van het vergaderen lijkt ons bijzonder geschikt om meer zicht te krijgen op de verdere beschaving van bovenlagen in de westerse samenleving nadien.

We behandelen eerst de manier waarop men in de Middeleeuwen in West-Europa placht te vergaderen. Bij onderlinge vergelijking van middeleeuwse hoven, vorstelijke hoven in de vijftiende en zestiende eeuw, zoals het Bourgondische hof, en absolute hoven in de zeventiende en achttiende eeuw, zoals het Franse hof, is een dominante trend waar te nemen, die we aanduiden als *de verhoofsing van het vergaderen*.

Tenslotte onderzoeken we de veranderingen van het vergaderen

gedurende het sociale proces dat zich als vervolg op de verhoofsing van de krijgers in West-Europa voltrekt en kan worden getypeerd als *de parlementarisering van de hovelingen*. De dominante trend die zich na de ondergang van de hofsamenleving eerst in de Nederlanden en Engeland en vervolgens ook in Noord-Amerika, Frankrijk en andere westerse landen laat waarnemen, duiden we aan als *de parlementarisering van het vergaderen*.

2 Vergaderen in de Middeleeuwen

Het vóór-hoofse, middeleeuwse Europa bestond uit tal van kleine elkaar vaak bestrijdende overlevingseenheden, zoals burchten, graafschappen, landschappen, steden. De leden of althans de weerbare mannen van die eenheden plachten bij tijd en wijle samen te komen voor onderlinge beraadslaging, spel, toernooi, rechtspleging, gebed, processie, goederenruil, feest en dergelijke. Deze gezamenlijke activiteiten lieten zich nog niet altijd scherp van elkaar onderscheiden. Over het verloop van zulke bijeenkomsten zijn weinig details bekend. We weten dat bij beraadslagingen niet werd gewerkt met een agenda. Allerhande kwesties werden door elkaar heen besproken in de volgorde waarin ze werden aangediend. De hoogsten in rang of leeftijd deden voorstellen, waarover andere aanwezigen - te beginnen met de lageren in rang en leeftijd - hun oordeel uitspraken. Van de wijze waarop men uiteindelijk tot afspraken kwam, schetste de historicus Gosses het volgende beeld:

De vergadering heeft maar één stem, één collectieve stem. Deze geeft niet blootelijk bijval of afkeuring te kennen; ze wordt ook niet beschouwd als aanwijzing, hoe bij een eventuele hoofdelijke stemming de meerderheid zou uitvallen; maar ze is de eenige en ondeelbare wilsvoting van de vergadering. Besprekingen, twisten, gevechten gaan er soms aan vooraf; het kan zijn dat een kleine groep van invloedrijke personen of zelfs een enkel man de zaak feitelijk heeft bedisseld; doch pas door de acclamatie wordt het besluit tot stand gebracht, de keuze voltrokken. Wie het er niet mee eens is, blijft weg, zwijgt of wordt overschreeuwd en meermalen komt het voor, dat de samenklank, die uit de vergadering opstijgt, niet gevormd wordt door de meeste, maar door de luidste stemmen (I.H. Gosses 1946, p. 36).

Beslissen met éénparigheid van stemmen - inclusief vechten, bedreigen, schreeuwen, intimideren en bedisselen - is lange tijd de meest gangbare manier van besluiten geweest. Een meer algemene toepassing van de overstemming - besluiten met meerderheid van

stemmen - is van vrij recente datum. In de Middeleeuwen werd het beslissen met meerderheid van stemmen slechts in een enkel geval toegepast, zoals op Oecumenische Concilies, waarvoor de stemprocedure van de oude Romeinse Senaat model had gestaan.³

Op lagere kerkelijke niveau's raakte het meerderheidsbesluit pas in de late Middeleeuwen in zwang na een overgangsfase waarin de beslissing werd overgelaten aan het grootste en verstandigste deel van de vergadering - 'major et sanior pars'. Eerst het Concilie van Trente (1545-1563) erkende de loutere 'majoritas' voor alle kerkvergaderingen.

Buiten de kerk laat zich een parallelle ontwikkeling waarnemen. Van de tweede helft van de dertiende eeuw af dringt het meerderheidsbesluit door tot de rechtspraak: de minderheid was verplicht de mening van de meerderheid over te nemen - volgplicht genoemd. Terzelfdertijd begon men van het meerderheidsbesluit gebruik te maken in vroedschaps- en gildevergaderingen, waarin magistraten en dekens werden gekozen, en in staten- en standenvergaderingen, waarin onderhandeld werd over het toestaan van 'beden', oorlog en vrede, huwelijk en opvolging van de vorst en diens kinderen.

De verdringing van eenstemmigheid door meerderheid van stemmen is een bijzonder aspect van de Westeuropese statenvorming. Het is een langdurig proces geweest, waarbij beide typen kortere of langere tijd naast elkaar en in combinatie met andere methoden van beslissen, zoals loting, submissie, arbitrage of gewogen stemming, voorkwamen. Nog ten tijde van de Republiek der Nederlanden werden op vergaderingen van de Staten-Generaal beide manieren van beslissen gehanteerd voor verschillende gevallen. Vaak besloot men eenvoudig met meerderheid van stemmen, maar bij 'swaarwigtige saaken concenterende den staat van den lande' - belastingheffing, oorlogs- en vredesverdragen, verandering van regeringsvorm - werd unanimiteit van alle gewesten noodzakelijk geacht.⁴

Beslissen met meerderheid van stemmen impliceert een regulering van het vergaderen, waarbij een relatief hoge mate van zelfbeheersing wordt vereist. Men moet gewend zijn aan het optreden van een presidium dat de besprekingen stuurt in de richting van eenvoudige met ja of nee te beantwoorden voorstellen; men moet zijn eigen oordeel opschorten en tot compromissen bereid zijn; de stemmen moeten zo worden uitgebracht dat de uitkomst zich weerspiegelt in onbetwistbare getallen; en tenslotte moeten er sancties bestaan op de daadwerkelijke uitvoering van de genomen besluiten. De belang-

rijkste voorwaarde voor het beslissen met meerderheid van stemmen is evenwel de regulering van agressieve impulsen.

3 Verhoofsing van het vergaderen

De ontwikkeling van het vergaderen in de richting van een meer gedifferentieerde en meer gereguleerde omgangsvorm raakte in een stroomversnelling tijdens de vestiging van gewelds- en belastingmonopolies rondom grote vorstenhoven. Aan de steeds grotere vorstelijke en absolute hoven vormden zich samenlevingen, waarbinnen het lichamelijke geweld geleidelijk afnam en onderlinge conflicten op een vreedzamer wijze moesten worden uitgevochten dan onder 'vrije' krijgers gebruikelijk was (geweest). Krachtmetingen waarbij met woorden werd gevochten om bevordering in rang en sociaal succes kwamen in de plaats van krachtmetingen die met wapens konden worden uitgevochten (Elias 1969 II, p. 370).

Aan de hoven concentreerden zich allengs meer en meer bestuurstaken, die grotendeels werden vervuld door de vorst en diens hofraad. Via arbeidsverdeling, instelling van secties en kernen, afsplitsing van financiële en juridische taken en functies ontwikkelden de hofraden van de steeds grotere vorstenhuizen zich tot een gedifferentieerd geheel van 'sages assemblées qui éclairaient le souverain dans ses décisions' (Antoine 1970, p. 629).

Binnen het hofleven kregen de vergaderingen van de hofraad gaandeweg een belangrijker plaats. Voor de vorsten en hun voornaamste hovelingen bestond het leven aan het hof voor een steeds groter deel uit het bijwonen van bijeenkomsten van hofraden, waarop over het toekomstig samenleven van meer en meer mensen werd gesproken en besloten.⁵

Aan de hand van voorbeelden uit een eeuwenlange reeks manierenboeken beschreef Elias de verhoofsing van de krijgers als een gerichte verandering van het gedrag. Zijn aandacht ging daarbij voornamelijk uit naar 'elementaire gedragingen', zoals eten, slapen, vrijen, neussnuiten, ontlasten.⁶

Zoals op grond van Elias' theorie - hovelingen vechten met woorden - te verwachten viel, bevatten alle ons bekende hoofse etiquetteboeken echter ook voorschriften omtrent het spreken: de lichaamshouding bij het spreken, beleefdheidsformules, aanspreekvormen, (on)gewenste gespreksonderwerpen, woord-

keuze. Ook treft men steeds weer spreekvoorschriften aan, die de grens tussen vechten met wapens en vechten met woorden markeren.

In het etiquetteboek *Galateo* (ca. 1550) van Giovanni della Casa, waaruit Elias vaak citeert, vindt men de opmerking, dat eeuwige tegensprekers onverdraaglijke mensen zijn, die de menselijke natuur niet kennen en zich niet bewust zijn, dat 'ieder de overwinninge zelf in het onderhoud, bemind, en dat men al zo zeer vreest door woorden als door de wapenen overwonnen te worden' (p. 63). Welgemanierdheid en beleefdheid in het spreken in gezelschap vereisen, schreef Della Casa, dat

men zich moet gewennen tot het gebruik van zulke zedige en zachte woorden die geene de allerminste scherphed hebben, zeggende veel liever: ik heb mijne meening niet klaar genoeg uit kunnen drukken; als wel: het is uw schuld indien gij mij niet verstaat. Men mag veel eer zeggen: laat ons daar eens op denken, laat ons eens zien of het zodanig is als wij zeggen, als wel dus uit te barsten (Della Casa, Nederlandse vertaling 1715, p. 92).

In 1733 verscheen te Amsterdam het etiquetteboek *De Hoofsche Welleventheid*, een 'hier en daar bewerkte vertaling' van het bekende, ook door Elias veel gebruikte, manierenboek van Antoine de Courtin uit 1672 (verg. Elias 1982 I, pp. 356-357 noot 15). Ook de schrijver van dit etiquetteboek is van mening dat degenen die steeds maar tegenspreken 'moeyelyke menschen' zijn, 'die wel zeer doen inzien, dat zy den aart der menschen niet kennen, dewyl een iegelyck de overwinning bemint, tot zelfs in den gemeenzamen ommegang: en men vreest alzo zeer overwonnen te worden door woorden, als door daden'. Men moet niet steeds redetwisten, schrijft Courtin, doch indien men by geval verplicht is, in gezelschap zynde, party te kiezen, en over eenig onderwerp te reden twisten, zo moet men dat met minzaamheid doen, en niet zo hevig zyn de stryd te winnen, dat men aan de tegenparty niets zou willen toegeven... (*Hoofsche Welleventheid*, 1733, pp. 197-198).

In het manierenboek *Eene Burgherlijcke Onderrechtinghe*, dat in 1623 te Amsterdam verscheen, wordt vermoedelijk voor het eerst in het Nederlands, vrij uitvoerig ingegaan op de vraag 'wat hij moet doen die in lants-vergaderingen komen ende verschijnen'. Als men zoekt naar voorbeelden die de directe verwantschap tussen etiquette- en vergaderleerboeken illustreren, dan is dit boek er één. In de hoofdstukken over vergaderen troffen we onder meer het volgende voor-

schrift aan:

Alsmen reden kavelt, ende een t'samensprekinghe houdt, (...) so en moet men dan niet doen, ghelijck als die onvreedsame twistmakers die sonder ophouden altijd iemant soecken te twisten (...). Maer men behoort (indien het doenlijck ware) het teghendeel te doen, dat is, te bedencken (sonder iemants schade) hoe dat hy het segghen sijns medebroeders, met goede redenen soude moghen bevestighen. Ende soo met dit verstant, sal hy in de toehoorders wel vinden eenighe kleyne wederstant, maer het sal sijn met heel soete ende sachte redenen (Godefroy Boot 1623, Deel II, pp. 292-293).

De verhoofsing van de krijgers kan men beschouwen als een proces waarin vechten met wapens om landbeheer overgaat in vechten met woorden over gebruik van geweld en over heffing en besteding van belastinggelden.

De woordenstrijd aan het hof kon in laatste instantie worden beslist door één persoon: de vorst. Lodewijk XIV drukte zijn gedoodverfde opvolger op het hart: 'ne vous laissez pas gouverner, soyez le maître, n'avez jamais de favori ni de premier ministre. Ecoutez, consultez votre Conseil, mais décidez' (geciteerd bij Antoine 1970, p. 334).

De hofraad was één van de belangrijkste terreinen waarop de absolute vorsten hun machtspositie en distantie ten opzichte van de hovelingen van adellijke en burgerlijke afkomst tot gelding konden brengen: 'sa composition, sa convocation, ses réunions, sa discipline, son étiquette, sa procédure, sont à l'entière discretion du Roy', concludeerde Antoine (idem, p. 30). In de hofraad draaide alles om de vorst - ook als hij niet lijfelijk aanwezig was. Alle leden van de hofraad 'sont bornés à observer et à instruire, et même la langue qu'un parle dans les Conseils ne peut offenser les oreilles délicates des rois' (idem, pp. 27-28).

Gelet op de beslissende stem van de vorst en de ongedifferentieerde behandeling van het spreken in hoofse etiquetteboeken, mag men aannemen dat de wijze waarop in hofraadsvergaderingen werd gesproken over het gebruik van het gewelds- en belastingmonopolie, niet veel verschilde van de wijze waarop men doorgaans met elkaar sprak aan het hof, dat wil zeggen: in de nabijheid van de 'oreilles délicates' van de vorst. Eerst als het gewelds- en belastingmonopolie publieker wordt, als de ultieme beslissingsmacht door steeds meer mensen wordt gedeeld, komt een meer beroepsmatige wijze van spreken - vergaderen - zover tot ontwikkeling, dat die zich scherper laat onderscheiden van meer persoonlijke, meer op personen

gerichte wijzen van spreken, zoals converseren.

4 Parlementarisering van het vergaderen

Binnen alle Westeuropese landen is het gewelds- en belastingmonopolie, in uiteenlopende tempi, op verschillende momenten en met tal van terugslagen, steeds publieker geworden. Daarbij raakte de beslissingsmacht geleidelijk aan over steeds meer mensen verdeeld. Deze verandering is te beschouwen als een resultante van de voortgaande concurrentiestrijd tussen de oude krijgs- en hofadel en opkomende commerciële en industriële groeperingen. Deze overwegend binnenstatelijke concurrentie is zelf weer te beschouwen als een aspect van de voortgaande concurrentie tussen staten, waarbij de inwoners van individuele staten in toenemende mate werden gedwongen onderling op een steeds minder gewelddadige wijze te wedijveren. Het verloop van deze meer gelaagde concurrentiestrijd valt af te lezen van de veranderingen, die het vergaderen na de sociale ondergang van de hofsamenleving heeft doorgemaakt.

Elias concludeerde dat er na de ondergang van de hofsamenleving en van 'de groeperingen die in een later nooit meer geëvenaarde mate consumptief van aard waren (...) ook een einde kwam aan de snelle en intensieve verdere modellering van die levenssferen die dan tegenover het beroepsleven komen te staan en als privé gaan gelden'. En hij concludeerde: 'op wezenlijke punten veranderde er niets meer aan de hoofdzaken van wat in beschaafde kringen van mensen wordt gevegd en wat hen wordt verboden (1982 I, p. 152).

Als 'elementaire gedragingen' na de ondergang van de hofsamenleving 'op wezenlijke punten' niet meer veranderden en er alleen maar sprake was van doorsijpelen van de bereikte gedragsstandaard naar bredere lagen van de bevolking, hoe kan men dan vaststellen of de bovenlagen tijdens het publieker worden van gewelds- en belastingmonopolies 'beschaafder' zijn geworden? Aan het eind van zijn studie geeft Elias een aanzet tot een antwoord op deze vraag. Daar schrijft hij, dat succes en mislukking in het leven meer afhankelijk worden van vaardigheden in 'de concurrentiestrijd om economische veranderingen, het verwerven en beheren van kapitaal' en 'in de felle, zij het gereguleerde partijstrijd die karakteristiek is voor een periode van functionele democratisering' (1982 II, pp. 316-317). In feite komen de activiteiten die Elias hier noemt, grotendeels neer op ver-

gaderen oftewel met woorden vechten over veranderingen binnen steeds langere, langduriger en meer gedifferentieerde handelingsketens zoals staten en bedrijven.

Elias noemde de verhoofsing van de krijgers 'een van de beslissende gebeurtenissen binnen het Westeuropese en waarschijnlijk elk omvangrijk civilisatieproces' (idem, p. 269). Hierop voortbordurend zou men het sociale proces dat de volgende fase van het Westeuropese civilisatieproces markeert, kunnen aanduiden als *de parlementarisering van de hovelingen*. Immers, het publiek worden van gewelds- en belastingmonopolies ging in de regel gepaard met de ontwikkeling van nationale parlementen, waar aanvankelijk juist vele (ex-)hovelingen terecht kwamen.⁷ Hoven vormden de centra van private gewelds- en belastingmonopolies, nationale parlementen de centra van meer publieke. Anders dan de hoven ontwikkelden de parlementen zich echter van meet af aan als centra waar groepen mensen steeds geregelder bijeenkwamen alleen om in een gaandeweg meer gereuleerde woordenstrijd afspraken te maken, vooral over het gebruik van georganiseerd geweld en de heffing en besteding van belastinggelden.

De zich ontwikkelende parlementaire omgangsvormen -*parlementair gedrag* - functioneerden op een wijze die vergelijkbaar is met de hoofse omgangsvormen -*hoffelijk gedrag* - in de voorafgaande maatschappelijke fase. In de nationale parlementen kwamen gedragsregels en -codes tot ontwikkeling, die zich vervolgens in gewijzigde en aangepaste vorm verbreidden over steeds bredere lagen van de -westerse - bevolking. Men denke in dit verband aan gezegden, zoals *zich parlementair uitdrukken*, wat volgens Van Dale betekent: zich beleefd uitdrukken (1984 II, p. 2120) en *een onparlementaire uitdrukking*, wat betekent: een uitdrukking die niet niet in overeenstemming is met de beleefde toon (idem, p. 1935).

Het parlementariseringsproces is in de westerse landen op uiteenlopende momenten in gang gezet. In de Noordelijke Nederlanden en in Engeland bijvoorbeeld eerder dan in Frankrijk en de overgrote meerderheid van de Duitssprekende landen. Ook het tempo en de mate waarin dit proces zich heeft doorgezet en verbreid, verschilt per land (verg. Spoormans 1988).

In Engeland was de toonaangevende *Society* al voornamelijk gecentreerd rond vergaderingen van het *Parliament*, toen het koninklijk hof in Frankrijk nog het onbetwiste middelpunt van de Franse *Grand Monde* was.⁸

In de Nederlanden vormde zich reeds in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw een parlementair-commerciële elite, een *Groote Wereld* gecentreerd rond vergaderingen van de Provinciale Staten, de Staten-Generaal en de grote handelsondernemingen, zoals VOC en WIC.⁹ De Republiek der Nederlanden

... beruiste op commissies en colleges waarin de leden als gelijkwaardige partners zitting hadden en waarbij de beslissingen door persuasie veeleer dan door overstemming of bevel-van-boven tot stand kwamen. Onvermijdelijk was, dat achter deze kleinere commissies weer andere vergaderingen stonden, niet alleen de vergaderingen van de Staten-Generaal, maar ook die van elk gewest, ver verbreid dus in de Republiek, in gewesten en steden. Zo regeerde in en via de Staten-Generaal een brede groep bestuurderen, allen behorende tot de regenten-aristocratie van de Republiek (*500 Jaar Staten-Generaal* 1964, pp. 77-78).

Het parlementariseringproces was aan het eind van de zeventiende eeuw in de Nederlanden al zo ver voortschreden, dat de Engelse ambassadeur in de Republiek, Sir William Temple, kon schrijven, dat 'in de vergaderingen en discussies van hun raadscolleges (...) de bekwaamheden van iedereen duidelijk (worden)'. In de ogen van deze Engelsman was het Nederlandse volk 'niet schrander genoeg (...) om in een aardige en aangename conversatie te treden', maar ontbrak het dit volk niet 'aan doodgewoon gezond verstand om hun zaken, zowel de publieke als de particuliere, te doorgronden en te behartigen, want het is een talent van een geheel andere aard dan het eerstgenoemde' (Temple 1978, p. 97).

Ruim honderdvijftig jaar na Temple liet Alexis de Tocqueville zich op soortgelijke wijze uit over de ingezetenen van de staat, die hij als de minst aristocratische en de meest democratische van dat moment beschouwde. Hij schreef: 'een Amerikaan weet niet te converseren, hij discussieert; hij spreekt niet maar houdt een betoog. Hij spreekt als ware hij in een vergadering. En als hij per ongeluk opgewonden raakt, dan zal hij "Mijne Heren" zeggen tegen degene met wie hij in gesprek is' (1961 II, p. 254).

4.1 Recht van vergaderen

De verbreiding van parlementaire gedragscodes over bredere lagen van de bevolking kan in eerste instantie worden geïllustreerd aan de hand van de (grond)wettelijke erkenning en regeling van het recht van vereniging en vergadering. De definitie van vergaderen door Nederlandse politici en juristen in de negentiende eeuw kan als voorbeeld dienen.

Van 1810 tot 1848 had in Nederland de Franse Code Pénal gegolden, waarin werd bepaald dat meer dan twintig mensen zonder verlof van de overheid niet bijeen mochten komen 'pour s'occuper d'objects religieux, politiques, littéraires ou autres'. Op grond van deze bepaling werden in 1834 de godsdienstoefeningen van de Afscheidenen verboden (H. IJnzo IJnzonides 1939, pp. 17 e.v.).

De Nederlandse grondwet van 1848 erkende het recht van vergadering en vereniging en bepaalde dat de uitoefening van dit recht verder bij de wet geregeld en beperkt diende te worden. Bij de totstandkoming van dit grondwetsartikel en de daaruit voortvloeiende verenigings- en vergaderingswet (1855) werd vastgesteld, dat godsdienstoefeningen voortaan buiten de werkingssfeer van het vergaderrecht zouden vallen, alsmede bijeenkomsten van gezellig verkeer of ter bijwoning van openbare vermakelijkheden en bijeenkomsten waarop wapens worden gedragen behoudens die van (onder)officieren in uniform. Dergelijke bijeenkomsten kwamen van toen af aan onder de werkingssfeer van andere rechten te vallen.

De activiteit waarop het juridisch begrip 'vergadering' tenslotte eigenlijk alleen nog maar betrekking had, was *gemeenschappelijke beraadslaging en eventueel besluitvorming op vooraf belegde bijeenkomsten*. Twee arresten van de Hoge Raad uit 1871 laten daarover geen misverstanden bestaan.

In 1871 werden voor de Hoge Raad twee processen gevoerd omtrent de vraag of gemeentebesturen die sluitingstijden voor café's vaststellen, al of niet handelen in strijd met het grondwettelijk recht van vergaderen. De advocaat-generaal zei: 'vergaderen is, geloof ik, via gemaakte afspraken of gedane oproeping te zamenkomen tot een gemeenschappelijk doel'. De advocaat van de tegenpartij betoogde, dat 'ieder voldoen aan de behoefte tot gezelligheid, alle zamenkomen van mensen onderling, onder de benaming vergaderen door de grondwet in bescherming was genomen'. Deze advocaat was, met andere woorden, van mening dat ook degenen die in een sociëteit of tapperij ter verpozing samenkomen, een vergadering vormen in de zin der wet en derhalve een beroep kunnen doen op het grondwettelijk recht van vergadering. De Hoge Raad ging echter uit van een interpretatie van het recht van vergadering, waarbij het begrip 'vergadering' uitsluitend verwijst naar het opzettelijk zamenkomen van personen om over een of meer onderwerpen in overleg te treden (*Weekblad van het Regt* 1871, no. 3386 en 3387, cit. p. 3).

In alle parlementaire staten is het recht van vergadering, veelal met horten, stoten en terugslagen, vroeg of laat wettelijk erkend en ge-

regeld. En overal werd daarbij een begrip ontwikkeld, waarmee kan worden verwezen naar het bijeenkomen van mensen alleen om met elkaar te beraadslagen en eventueel beslissingen te nemen volgens overwegend parlementaire regels; een begrip voor parlementair samenzijn. Om nog een voorbeeld te geven: in Frankrijk werden 'assemblée', dat een met 'vergaderen' vergelijkbare betekenisontwikkeling heeft doorgemaakt, en 'réunion', dat vóór de revolutie in toepassing op mensen 'verzoening' betekende, in de negentiende en twintigste eeuw gaandeweg wettelijk opgevat als begrippen voor 'un groupement organisé, discontinu, destiné à l'échange et commun d'idées'.¹⁰

4.2 Vergaderleerboeken

Als men veranderingen in nationale vergaderstandaarden van de laatste paar honderd jaar wil nagaan en onderling vergelijken, kan men vergaderleerboeken raadplegen naast andere bronnen, zoals notulen, vergaderreglementen, vergaderwetten en juridische en historische studies daaromtrent.

Vrijwel elke parlementaire staat heeft een 'eigen' serie vergaderleerboeken, die zijn te beschouwen als voertuigen waarmee omgangsvormen, die primair in nationale parlementen werden ontwikkeld, over steeds bredere lagen van de westerse bevolking verbreid raakten. De verschillende nationale series vormen samen een literair genre, waarin zich grofweg drie opeenvolgende stadia laten onderscheiden.¹¹

Het eerste stadium omvat leerboeken voor landsvergaderingen, voor het vergaderen van nationale parlementen. De eerste exemplaren verschenen omstreeks 1600 in Engeland en in de Republiek der Nederlanden.¹² In meer ontwikkelde vorm treft men ze eerst aan in het begin van de negentiende eeuw, nadat zich ook in Amerika en Frankrijk een nationaal en publieker gewelds- en belastingmonopolie had gevormd. Vergaderleerboeken van het eerste stadium werden voor het merendeel geschreven door staatslieden en juristen.¹³

Nadat het verenigings-, vennootschaps- en vergaderrecht wettelijk was geregeld naar het model van de nationale staat en het nationale parlement, begonnen met name juristen handleidingen te schrijven voor het houden en leiden van vergaderingen van aandeelhouders, (politieke) verenigingen, gemeenteraden en dergelijke. De komst van deze handleidingen omstreeks 1900 - in het ene land eerder dan

in het andere - hangt ten nauwste samen met de vergroting van het getal en de schaal van naamloze vennootschappen, (kies)verenigingen, de uitbreiding van het kiesrecht en de vorming van politieke partijen, waarbij meer en meer mensen de regels van het rechtsgeldig vergaderen moesten leren hanteren.¹⁴

De eerste exemplaren van de meest recente en tevens meest talrijke generatie vergaderleerboeken verschenen ongeveer een halve eeuw geleden in de Verenigde Staten van Amerika. Ze werden meestal door bedrijfsmanagers en sociaal- psychologen geschreven en draaien hoofdzakelijk om de vraag hoe een bestuur van een bedrijf of (overheids)instelling behoort te vergaderen. De komst van deze serie vergaderleerboeken viel samen met een beslissende fase in de nationale pacificatie van de strijd tussen arbeiders- en ondernemersorganisaties: de *New Deal* in Amerika vóór, en de *Wederopbouw* in West-europese staten na de Tweede Wereldoorlog.

Terwijl 'de kunst van het converseren' onderwerp bleef van etiquetteboeken, is met het publieker worden van gewelds- en belastingmonopolies een literair genre geheel gewijd aan vergadermanieren tot ontwikkeling gekomen. In bepaalde opzichten is dit genre te beschouwen als de voortzetting van hoofse etiquetteboeken. De verwantschap tussen beide genres blijkt onder meer uit het feit dat bijna alle vergaderleerboeken niet alleen de (wettelijk) vastgelegde regels voor agenderen, openen, voorzitten, amenderen van voorstellen, be-raadslagen en stemmen behandelen, maar ook aandacht besteden aan het individuele en emotionele aspect van het vergaderen. Schrijvers van vergaderleerboeken behandelen het vergaderen ook vanuit het perspectief van de enkeling, van wie tijdens het vergaderen een bepaalde mate van zelfbeheersing wordt vereist. Tal van voorschriften die we aantreffen in hoofse manierenboeken, klinken voort in vergaderleerboeken.

Men zou kunnen zeggen dat vergaderleerboeken ertoe dienen mensen te onderwijzen in 'eine spezifische Art von gezügelter Aggressivität, von abgemessener Feindseligkeit, die sich wechselnden Umständen anpassen vermochte' (Elias 1979, p. 411). Het genre brengt tot uitdrukking dat 'es immer geraume Zeit (braucht) ehe breite Schichten eines Volkes diese gemäßigte und regulierte Art, Gegensätze auszutragen, zur Gewohnheit wird' (idem).

4.3 Parlementair vergaderen

Met het oog op de moeilijkheden die zich in het begin van het parle-

mentariseringsproces in Frankrijk voordeden, schreef de Engelse filosoof en jurist Jeremy Bentham samen met Étienne Dumont, ex-afgevaardigde naar de wetgevende vergadering van Genève, een boek, dat in 1816 voor het eerst verscheen in het Frans en beschouwd kan worden als één van de meest invloedrijke voorbeelden van parlementaire handleidingen en reglementen. De titel van het boek bevat een verwijzing naar het pré-parlementaire tijdperk: *Tactique des Assemblées Législatives*. Het woord 'tactiek', schreef de uitgever in het voorwoord, zal de nieuwsgierigheid prikkelen van een zeker aantal lezers dat meent de tegenhanger van *Il Principe* van Machiavelli te vinden (Bentham 1822, p. I).

In de *Tactiek van de Wetgevende Vergaderingen* zette Bentham systematisch uiteen, uit welke regels een parlementair vergaderreglement moet bestaan. Die regels distilleerde hij hoofdzakelijk uit de eeuwenlange parlementaire praktijk in Engeland, die hij zodoende ten voorbeeld stelde aan de ingezetenen van andere staten, vooral de Fransen.

Volgens Bentham behoort het tot de essentie van vergaderingen dat zich elk moment twisten en ruzies - *contestations* - kunnen voordoen. Deze kunnen gemakkelijk leiden tot de vorming van 'partis violents qui peuvent dégénérer en guerres civiles' (idem, p. 60). Met behulp van een reglement van orde en de aanstelling van een voorzitter, 'une personne autorisée pour faire l'application des règlements, pour terminer sur-le-champ des difficultés qui interrompaient le cours des affaires, s'il fallait en appeler à l'assemblée même', kan men ruzies en twisten binnen de perken houden.

In de parlementaire samenleving hebben onpersoonlijke regels en gekozen voorzitters de regulerende functie van de vorst overgenomen. De wijze waarop mensen elkaar behandelen in parlementaire vergaderingen verschilt in menig opzicht van de wijze waarop hovelingen met elkaar plachten om te gaan. In de hofsamenleving zijn de betrekkingen tussen mensen duurzamer, men is lange tijd voortdurend in elkaars nabijheid: 'eine einzige unbedachte Äusserung kann auch eine Dauerwirkung haben' (Elias 1979, p. 167). In de parlementair-industriële samenleving daarentegen 'verhandeln (Menschen) gewöhnlich in weit höherem Maße um eines bestimmten, zeitlich und sachlich genau umgrenzten Zweckes willen. Der andere Mensch interessiert primär im unmittelbaren oder mittelbaren Zusammenhang mit einem bestimmten, bei jeder Begegnung gegenwärtigen Sachwert und nur sekundär auch als Person' (idem).

Parlementair gedrag vereist een zakelijker, minder persoonlijke benadering van mensen dan hoofs gedrag. De aandacht richt zich niet meer hoofdzakelijk op de gebaren, woorden, gevoelens en gedachten van één centrale figuur, maar op die van vele representanten en gerepresenteerden samen.

Bestrijdt de woorden van de tegenstander, niet de tegenstander zelf, houdt Bentham zijn lezers voor. Laat zien dat hetgeen de opponent wil, funeste gevolgen heeft, maar werp hem nooit voor de voeten dat hij die gewild of voorzien heeft. Net als in de oorlog moet u in het politieke debat geen middelen gebruiken waarvan u niet wilt dat ze tegen uzelf zouden worden gebruikt. Beschuldig de tegenstander niet van kwade bedoelingen, want dan wordt er niet meer geluisterd en ontaard het debat in de vorming van partijen op basis van ressentimenten en persoonlijke haatgevoelens.

Ce n'est pas assez d'exclure les personnalités; il faudrait les proscrire les expressions amères et violents; il faudrait les proscrire comme des actes de maladresse, encore plus que comme des traits de passion.

'L'art de persuader, dit Pascal, consiste autant en celui d'agréer qu'en celui de convaincre' (Bentham 1822, pp. 166-167).

Met behulp van Benthams *Tactiek* kunnen meerdere aspecten van de parlementarisering van de hovelingen zichtbaar gemaakt worden. Bentham merkt bijvoorbeeld op, dat vergaderen zich onderscheidt van converseren - le premier modèle du débat régulier - door een strikt onderscheid tussen beraadslagen en beslissen. Het heeft lang geduurd, schrijft hij, voordat mensen daartoe in staat waren en ze hebben er nog steeds moeite mee (idem, p. 143).

Evenals in hoofse manierenboeken treft men in vergaderleerboeken steeds weer passages aan waarin de lezers worden gemaand woede en agressie in te tomen, bedreigingen, beledigingen en aantijgingen te vermijden en de eigen opvatting zachtjes, aangenaam, vriendelijk en voorzichtig naar voren te brengen, zodat het gesprek gevrijwaard blijft van ruzies, twisten, geschreeuw, incidenten, kortom conflicten die tenderen naar lichamelijke confrontatie. Ook bij de volgende voorbeelden uit meer recente vergaderleerboeken is dat het geval.

De journalist en publicist mr. P.H. Ritter komt de eer toe het eerste Nederlandse, geheel aan vergaderen gewijde vergaderleerboek voor een breed publiek, te hebben geschreven. Het verscheen in 1934 in de serie Practijkbibliotheek van het maandblad *Succes* onder de titel *Een vergadering leiden*.

Ritter richt zich vooral tot - toekomstige - voorzitters van vergade-

ringen, die, zo schrijft hij, de spreuk 'vóór u anderen wilt beheersen, uzelf beheersen' met 'lichtende letters' in hun geheugen moeten prenten (p. 29). 'Wie niet in staat is zichzelf tot de orde te roepen, heeft niet het recht de orde in een vergadering te handhaven. En het zal hem in de regel ook niet lukken, als hij het probeert', schreef hij meteen al aan het begin van zijn boek (p. 3). Waar voorzitters vooral voor moeten waken, zijn incidenten tijdens de vergadering: 'incidenten (zijn) meestal conflicten tussen leden, die een ogenblik vergeten dat een vergadering een werkgemeenschap is en geen club om persoonlijke meningen uit te vechten' (p. 37).

Ook in het in Nederland meest verkochte vergaderleerboek van de na-oorlogse tijd, *Moderne Vergadertechniek* van de Amerikaan H.P. Zelko komen vele voorschriften in de kern neer op een verbod op het uiten van vijandige gevoelens en agressieve impulsen. 'U kunt, schrijft Zelko, een conciliante houding aannemen zonder uw eigen standpunt te verzwakken. Het is hoofdzakelijk een kwestie van uw eerste reactie op de stelling van de ander (wij houden er niet van tijdens de discussie over hem te spreken als een "opponent"). Als u begint met hem "dwaas", "onwetend" of "ontbloot van alle gezond verstand" te noemen, gebruikt u een taal die beledigend is en er wel toe moet leiden dat hij in even heftige bewoordingen antwoord geeft' (Zelko 1983, p. 171). De overeenkomst tussen dit citaat en het bovenstaande citaat uit het etiquetteboek van Courtin is frappant.

5 Vergaderen en converseren

Ook in manierenboeken die in de parlementair-industriële fase van het samenleven verschenen - na-hoofse manierenboeken - treft men telkens weer voorschriften omtrent het vechten met woorden aan. Zo staat in Nederlands meest bekende etiquetteboek van deze eeuw, *Hoe hoort het eigenlijk?* van Amy Groskamp-Ten Have, dat het in een debat, discussie of dispuut zaak is de tegenstander handig, scherp, gevat en welsprekend te overtuigen. Dit gebod wordt direct gevolgd door dit verbod: 'men wachte zich echter onder alle omstandigheden voor het verliezen van zelfbeheersing, voor persoonlijke aanvallen, grofheden en indirecte beschuldigingen aan het adres van den tegenstander. Nimmer mag een debat, discussie of dispuut ontaarden in een op heftige ruzietoon gevoerd gesprek, waarbij de deelnemers elkaar beledigingen naar het hoofd slingeren' (1945, p. 88).

Nadere beschouwing van na-hoofse manierenboeken en vergaderleerboeken laat zien, dat de spreekvoorschriften in manierenboeken vaker van toepassing zijn op het privé-leven, terwijl die in vergaderleerboeken vaker van toepassing zijn op het beroepsleven. Ook kan men vaststellen dat in vergaderleerboeken in de regel mannelijke lezers worden aangesproken, terwijl na-hoofse manierenboeken voornamelijk voor vrouwen geschreven lijken te zijn.

Onderzoek van Nederlandse etiquetteboeken die tijdens en na de publikatie van Ritters vergaderleerboek verschenen,¹⁵ wees uit dat de schrijvers van die boeken, veelal onder de noemer 'converseren', hoofdzakelijk het samenspreken in het privé-leven, in huiselijke kring, in gezelschap van familie, vrienden, kennissen en gasten behandelen. In zulk gezelschap, zo kan men lezen, spreke men liever over kunst, literatuur, film, theater, reizen, sport dan over politiek, godsdienst, geld, zaken en intieme of persoonlijke kwesties en ervaringen.¹⁶

Horst-Volker Krumrey, die Duitse manierenboeken uit de periode 1870-1970 bestudeerde, stelde vast dat in die boeken geen richtlijnen worden verschaft voor het spreken over 'centrale sociale problemen', zoals politieke en godsdienstige vragen.¹⁷ Gelet op de bovenstaande citaten geldt dit evenzeer voor Nederlandse etiquetteboeken van de laatste vijftig jaar, waarbij opgemerkt kan worden dat de schrijfsters van Nederlandse etiquetteboeken ook geen richtlijnen verschaffen voor het spreken over geld en zaken.

De onderwerpen die volgens de schrijvers van na-hoofse manierenboeken in conversaties vermeden moeten worden, zijn - met uitzondering van intieme en persoonlijke problemen en ervaringen - nu juist de onderwerpen waarover men in de parlementair-industriële samenleving bij voorkeur *vergadert*.

Als men wil weten hoe na de ondergang van de hofsamenleving over centrale sociale problemen wordt gesproken, kan men beter vergaderleerboeken, vergaderreglementen en notulen van vergaderingen raadplegen dan etiquetteboeken.¹⁸

Vergaderen is te beschouwen als een manier waarop mensen elkaar en zichzelf via oriëntatie op handelingsketens tot zelfbeheersing dwingen. Als mensen vergaderen, wedijveren ze onderling met woorden over hun toekomstig samenleven, en de uitkomst van die krachtmeting - een besluit dat voorschrijft wat ze moeten doen en laten - kan ook daadwerkelijk worden afgedwongen van enkelingen.

Zo bezien biedt vergaderen, anders dan de elementaire gedragingen waarvan Elias het verloop naging, de mogelijkheid veranderingen van de zelfbeheersing en veranderingen van het samenleven in nauwe onderlinge samenhang waar te nemen.

Noten

- * Met dank aan Marianne Adolfs, Raoul Boer, Cees Cruson, Ronald Dorré, Norbert Elias, J. Ellemers, Joop Goudsblom, Hein Jaanus, A.J. Wichers en de leden van de vakgroep Sociologie en Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam voor hulp, advies of commentaar bij eerdere versies van dit artikel.
- 1 Het betekenisverloop van 'vergaderen' en 'vergadering' sedert de Middeleeuwen hebben we nagegaan aan de hand van dictionaires, vertaalwoordenboeken en historische en verklarende woordenboeken. Binnen het bestek van dit artikel is het niet mogelijk de betekenisgeschiedenis van die woorden gedetailleerd weer te geven. Een samenvatting van alle - historische - betekenissen van 'vergaderen' en 'vergadering' is te vinden in het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, Deel 19, 1982, pp. 1866-1901.
- 2 Bij een andere gelegenheid zullen we preciesere referenties verschaffen omtrent alle door ons geraadpleegde woordenboeken en dictionaires.
- 3 Vgl. Paul Batifoll 1919.
- 4 De geschiedenis van de stemprocedure in de Nederlandse Staten-Generaal vóór de Bataafse Republiek is gedetailleerd beschreven door A.C.L. de Vrankrijker (1937). Binnen het bestek van dit artikel is het niet mogelijk uitvoerig in te gaan op de geschiedenis van het meerderheidsbesluit, die vermoedelijk aanving in de zevende eeuw v.C. op de vergaderingen van de 'symmachés', de bondgenootschappen van Griekse stadsstaten (Larsen 1949). Zie ook: Stratosolskyj 1916, Konopczynski 1930; I.H. Gosses (1946) geeft een goede samenvatting. Een recenter overzicht van vooral de laat-middeleeuwse wijze van beslissen vindt men bij Prevenier 1961, pp. 139-143.
- 5 Het werkschema van Lodewijk XV, dat door de historicus M. Antoine werd beschreven in zijn gedetailleerde studie van de *Conseil du Roy* ten tijde van Lodewijk XV, is in dit opzicht illustratief: 'Conseil d'En haut le dimanche, Conseil royal des Finances ou du Commerce le mardi, Conseil de Dépêches le samedi et cela sans parler des réunions extraordinaires imposées par les événements. Il est vrai que, vers 1732-1733, le Conseil de Conscience cessa de se tenir, mais sa disparition apporta un surcroît d'occupations au Conseil Dépêches; en revanche, la raréfaction des séances des Conseils royaux des Finances et du Commerce libéra souvent le mardi. Chaque semaine, d'autre part, le roy recevait séparément aux jours et heures attirées le chancelier, les secrétaires d'Etat, le contrôleur général, le titulaire de la feuille des bénéfices; en outre, ces personnages lui demandaient était remontée de telle sorte qu'il était impossible au prince s'être paresseux. Ce calendrier

politique n'était pas moins bien réglé que celui de la vie de cour' (M. Antoine 1970, pp. 610-611).

- 6 De enige keer dat Elias zich in *Über den Prozess der Zivilisation* waagt aan een, naar zijn zeggen, minder eenvoudig en moeilijker toegankelijk fragment van het proces van veranderende menselijke betrekkingen, is in een paragraaf getiteld *Exkurs über die höfische Modellierung des Sprechens* (1969 I, pp. 145-152). Deze titel geeft al te kennen dat hij dit exposé niet gebruikte om een overzicht te geven van de beschaving van het spreken. Anders dan de aan 'elementaire gedragingen' gewijde gedeelten bevat het exposé over spreken geen citaten uit manierenboeken. Elias' bron van informatie over het spreken bestond hoofdzakelijk uit een boek van François Callières, *Des mots à la mode, et des nouvelles façons de parler* uit 1692/1693.
- 7 Zie voor Nederland en voor literatuur over andere landen: J.Th.J. van den Berg, Weesp 1983.
- 8 Zie Elias 1979, m.n. pp. 144-151 en 1986, pp. 26-40. Typerend voor het verschil tussen Frankrijk en Engeland in de achttiende eeuw is de uitspraak van de Fransman Duclos, die wordt geciteerd door S. Mennell: 'manners do in Paris what the spirit of government does in London' (Mennell 1987, p. 121).
- 9 Vgl. Fockema Andreae 1961, p. 107; Spierenburg 1973, p. 37 en 1981, p. 21.
- 10 Dit citaat is ontleend aan Dalloz/Colliard 1975, p. 627. Over het recht van vergaderen in Engeland: P. Mousset 1931 en M. Baffrey 1937; in Duitsland: W. Müller 1973; in Frankrijk: M. Baffrey 1937 en Dalloz/Colliard 1975.
- 11 In de nationale bibliografieën van de Verenigde Staten van Amerika, Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland en Nederlanden vonden we ca. vierhonderd titels van boeken die als vergaderleerboeken zijn aan te merken. De Nederlandse serie hebben we bijna in haar geheel kunnen bemachtigen. Het eerste stadium van het genre omvat enkele verspreide boeken, het tweede meer dan honderd en het derde meer dan tweehonderd. In het tweede en derde stadium is het aandeel van de Amerikaanse serie binnen het genre als geheel veruit het grootst. De verdeling van alle door ons gevonden vergaderleerboeken over de verschillende taalgebieden is als volgt: ca. tweehonderdtachtig Amerikaanse, ca. veertig Engelse, ca. dertig Duitse, dertig Nederlandse en dertig Franse. Aangezien de lemma's waaronder vergaderleerboeken staan vermeld in de nationale bibliografieën in de laatste honderd jaar meerdere malen werden veranderd, is het mogelijk dat de bovenstaande telling moet worden bijgesteld.
- 12 De eerste overzichten van de wijze van vergaderen van de House of Commons verschenen in de tweede helft van de zestiende eeuw; ze werden geschreven door mensen die enige tijd hadden deelgenomen aan parlementsvergaderingen; ze zijn weinig systematisch en op persoonlijke ervaring gebaseerd; zie Erskine May 1983, p. 211. Het eerste Nederlandse boek waarin vrij uitvoerig, systematisch en tamelijk onpersoonlijk uiteen gezet wordt hoe men dient te vergaderen in statelijk verband, is een manierenboek uit 1623 van de hand van Godefroy Boot,

ridder en verwant met het geslacht Van Zuylen van Nijveld. Hoewel dit boek in het algemeen kan worden getypeerd als een 'hoofs' etiquetteboek, valt de bijzondere aandacht voor het vergaderen op.

- 13 Het eerste, meer systematische en uitsluitend op vergaderen gerichte leerboek is van de hand van Jeremy Bentham en Étienne Dumont (1816), die tot het schrijven ervan werden 'geïnspireerd' door het hun inziens 'vormeloze en wanordelijke' verloop van politieke vergaderingen, die tijdens en na de Revolutie in Frankrijk plaats vonden (Bentham 1816, p. IV; Dumont 1951, pp. 46-47).

In de Verenigde Staten verscheen kort na Benthams boek een overzicht van de vergaderregels van de Senaat (1823), geschreven door Thomas Jefferson in de tijd dat hij voorzitter van de Senaat was. Jeffersons *Manual* werd door de Amerikaanse Senaat aanvaard als haar officiële ordereglement, waarna het model stond voor talloze handboeken voor *parliamentary practice*.

De genoemde studies legden de basis voor een juridisch specialisme, culminerend in grote overzichtswerken van (de geschiedenis van) parlementaire vergaderregels, zoals die van Erskine May (1848), van Moreau & Delpech (1906) en van J.G. Pippel (1925).

Tegenwoordig is de studie van parlementaire vergaderreglementen een erkend specialisme met internationale periodieken en documentatiecentra. Onlangs verscheen er nog een juridische studie over het (gewenste) overleg tussen overheden in Nederland onderling, waarin de auteur wijst op het baanbrekende werk van Bentham (H. Bleker 1984, p. 24).

- 14 De Amerikaanse serie, waarvoor Jeffersons *Manual* model stond, is veruit de minst onderbroken en talrijkste serie. In Europese landen, waaronder Nederland werd het vergaderen vanaf omstreeks 1900 tot de Tweede Wereldoorlog bijna uitsluitend behandeld in handleidingen voor het oprichten en leiden van verenigingen en naamloze vennootschappen. Het vergaderen krijgt binnen die boeken allengs een steeds grotere plaats, komt dan ook in de titel voor - bijvoorbeeld 'Verenigen en Vergaderen' - en blijft tenslotte als enig onderwerp van behandeling over.
- 15 Dankzij Cas Wouters konden we beschikken over een representatieve selectie Nederlandse etiquetteboeken uit de periode 1934 (het jaar waarin Ritters vergaderleerboek verscheen) tot heden. De selectie omvatte achttien boeken. Langs deze weg willen we Cas Wouters nogmaals bedanken voor zijn medewerking.
- 16 De onderstaande citaten uit Nederlandse manierenboeken van de laatste vijftig jaar zijn illustratief:
- 1 Verboden terrein is over het algemeen politiek; (...) Godsdienst is óók al weer een terrein dat in groote gezelschappen beter niet betreden wordt. (...) De onbescheiden vragen! Hoe menigvuldig zijn ze niet. Ten aanzien van familieomstandigheden, financiën, hartsgeheimen.
- Manieren. Wenken voor wie zich correct willen gedragen*, Olga van Haeften (1936, pp. 115-116).
- 2 Vooral met onderwerpen over politiek en godsdienst zij men uiterst voorzichtig anderen niet te kwetsen. (...) De zakenman prate in gezelschap

nimmer over zakelijke aangelegenheden.

Hoe hoort het eigenlijk?, Amy Groskamp-Ten Have (1945, p. 83).

3 Godsdienst en politiek zijn verraderlijke onderwerpen in een groot gezelschap, waarin we niet iedereen evengoed kennen en daardoor ongewild heel ongemaniërd en pijnlijk op tenen kunnen trappen. Waar we ons evenmin aan wagen is het thema: geld. Het interesseert niemand hoeveel ons bankstel in onze zitkamer kost en wat we de laatste keer aan de tandarts betaald hebben.

De gulden regels der wellevendheid in woord en beeld, Lidi Luursen (1964, p. 64).

4 Onder goede vrienden of bekenden vormt converseren geen probleem. Het wordt lastig wanneer men met zakenrelaties of andere oppervlakkige bekenden aan tafel zit of op een receptie e.d. een gesprek moet gaande houden. Vakantiereizen, het gezin, boeken of films, concerten, vroeger, de maatschappij, economische ontwikkeling vormen dankbare onderwerpen. Wees met die laatste twee voorzichtig evenals met politieke onderwerpen. Spreek niet al te snel over uw persoonlijke problemen of ervaringen.

Hoe gedraag ik me en blijf toch mezelf, Inez van Eijk (1983, pp. 284-285).

- 17 Krumrey concludeerde, 'daß es in Deutschland während des gesamten Untersuchungszeitraumes, von 1870 bis 1970, für zentrale soziale Probleme, wie etwa politische Ereignisse oder religiöse Fragen, keine allgemein anerkannten, von der Erziehenden vermittelten und den Erwachsenen verinnerlichten und beherrschten Regeln der politischen und weltanschaulichen kontrollierten Auseinandersetzung gegeben hatt' (1984, p. 283).
- 18 In 1937 schreef J.K. Oudendijk, een leerlinge van J. Huizinga, een dissertatie over het spreken in het Franse en Engelse parlement vanaf het einde van de achttiende tot halverwege de negentiende eeuw. De schrijfster besloot haar *Cultuurhistorische vergelijking tusschen de Fransche en de Engelsche parlementaire redevoering* met een stelling die weinig aan actualiteit heeft ingeboet: 'In de parlementaire verslagen uit de verschillende landen der Nieuwste Geschiedenis bezitten wij een uitgebreid bronnenmateriaal, welk cultuurhistorische waarde nog niet genoegzaam aan het licht is gebracht'.

Literatuur

Antoine, Michel, *Le conseil du Roy sous le règne de Louis XV*. Genève, 1970

Baffrey, Michel, *Le droit de Réunion en Angleterre et en France*, diss. Paris, 1937

Batifoll, P., Origines de Règlements des Conciles. In: *Etudes de Liturgie et d'Archéologie Chrétienne*. Paris, 1919

Bentham, Jeremy M., *Tactique des Assemblées Législatives*. Seconde édition. Paris, 1822

Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof, de maatschappelijke*

- herkomst van tweede-kamerleden 1849-1970. Weesp, 1983
- Bleker, H., *Na(ar) goed overleg*. Deventer, 1984
- Boot, Godefroy, *Eene Burgherlijcke Onderechtinghe*. Amsterdam, 1623
- Casa, Giovanni della, *Galateus of Welgemanierdheid*. Nederlandse vertaling door Johannes Oosterwijk & Hendrik van de Gaete. Amsterdam, 1715
- Dalloz, Précis & Claude-Albert Colliard, *Libertés Publiques*. Paris, 1975, pp. 627-658
- Dumont, Étienne, *Souvenirs sur Mirabeau, et sur les deux premières assemblées législatives*. Nouvelle édition. Paris, 1951
- Eijk, Inez van, *Hoe gedraag ik me en blijf ik toch mezelf*. Utrecht, 1983
- Elias, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation*. Bern, 1969, 2 dl.
- Elias, Norbert, *Het Civilisatieproces*. Utrecht, 1982, 2 dl.
- Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt, 1979
- Elias, Norbert & Eric Dunning, *Quest for excitement*. Oxford, 1986
- Ellemers, J.E., Polarization as a process of modernization, *Acta Politica*, 19 (1984), pp. 129-144
- Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek*. Amsterdam, 1961
- Gosses, I.H., Met meerderheid van stemmen. In: *Verspreide Geschriften*. Groningen/Batavia, 1946, pp. 34-54
- Goudsblom, J., Het Algemeen Beschaafd Nederlands. In: *De sociologie van Norbert Elias*. Amsterdam, 1987, pp. 11-29
- Groskamp-Ten Have, Amy, *Hoe hoort het eigenlijk?* 1945⁶
- Haeften, Olga van, *Wenken voor wie zich correct wil gedragen*. Uitg. Kosmos, 1936
- De Hoofsche Welleventheid en Loffelijke Welgemaniertheid*. Uitgegeven door Jacob Graal. Amsterdam, 1733
- Inzo Inzonides, H., *Het recht van Vergadering*. Zwolle, 1939
- Konopczynski, Ladislav, *Le liberum Veto, étude sur le développement du principe majoritaire*. Paris, 1930
- Krumrey, Horst-Volker, *Entwicklungsstrukturen von Verhaltensstandarden*. Frankfurt am Main, 1984
- Larsen, J.A.O., The origin and significance of the counting of votes, *Classical Philology*, XLIV (1949), pp. 164-181
- Luursen, Lidi, *De gulden regels der wellevendheid in woord en beeld*. Den Haag, 1964
- May, Erskine, *Treatise on the law, privileges, proceedings and usage of the Parliament*. London (1848), 1983
- Mennell, Stephen, *All manners of food*. Oxford, 1987
- Moreau, F. & J. Delpech, *Les règlements des Assemblées Législatives*. Paris, 1906
- Mousset, Paul, *Les Meetings, Essai sur les Caractères Politiques et Jurifiques de la liberté de Réunion en Angleterre*, diss. Paris, 1931
- Müller, Werner, *Wirkungsbereich und Schranken der Versammlungsfreiheit*,

- insbesondere im Verhältnis zur Meinungsfreiheit*, diss. München, 1973
- Oudendijk, J.K., *Een cultuurhistorische vergelijking tusschen de Fransche en Engelsche parlementaire redevoering*, diss. Urecht, 1937
- Pippel, J.G., *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zijn geschiedenis en toepassing*. 's-Gravenhage (1925¹), 1959
- Prevenier, W., *De leden en de staten van Vlaanderen (1384-1405)*. Brussel, 1961
- Rentes de Carvalho, J., *Waar die andere God woont*. Amsterdam, 1982
- Ritter, P.H., *Een vergadering leiden*. Den Haag, 1934
- Shetter, William, *The Netherlands in perspective*. 1987
- Spierenburg, Pieter, *Het proces der civilisatie in Nederland*. Amsterdam, 1973
- Spierenburg, Pieter, *Elites and Etiquette*. Centrum voor Maatschappij-geschiedenis, Volume 9, Rotterdam, 1981
- Spoormans, Huub, *Met uitsluiting van voorregt. Het ontstaan van de liberale democratie in Nederland*. Amsterdam, 1988
- Starosolskyj, Wolodymyr, *Das Majoritätsprinzip*. Wien und Leipzig, 1916
- Temple, William, *Observations upon the United Provinces*. (1673) Ned. vert.: *Ambassadeur in de Lage Landen*. Bussum, 1978
- Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique*. Oeuvres Complètes Tome I-II. Paris, 1961
- Verwijs, J. & J. Verdam, *Middelnederlands Woordenboek*, Deel VII. 's-Gravenhage
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Deel 19, 1982
- Weekblad van het Regt*, no. 3386/3387 (1871)
- Westerhuis, J.R., *Het Avontuur van het Avonduur*. Groningse Plattelandsjongeren Gemeenschap, Groningen, 1959
- Zelko, H.P., *Moderne Vergadertechniek*. Utrecht, 1983⁵
- Zinovjev, Aleksandr, *Gapende Hoogten*. Amsterdam, 1981